

Frankovics György

Közmondásokról és szólásokról röviden*

A világ népei szívesen élnek közmondásokkal, szólásokkal, amelyeknek se szeri, se száma. Bölcséletet fejeznek ki, néha csak tréfásan utalnak a már megtörténtekekre, amelyekkel példázódni lehet az adott alkalom során, egy adott beszédhelyzetben. Írásban is élünk velük, szívesen használjuk őket. Színesítik stílusunkat. Gyermekekfejjel már a családban halljuk őket, majd az iskolában tananyagként tovább gyarapítjuk ismereteinket, képletes beszédre ösztönöznek, s használatuk esetén kimondhatjuk a kimondhatatlant. Felrötták őket a birodalmak határoszlopaira, agyagtáblákra, papiruszra, pergamenre, márvány síremlékekre stb. Velük élt az egyiptomi bölcselő, az asszír satrapa, a kínai filozófus vagy a túlvilági maradandóságra törekvő római hódító, egyúttal annak kései európai utódjai, de más népek, valamint mi is.

A magyar szólások és közmondások néha a szomszéd vagy távoli népek frazémáival mutathatnak közeli kapcsolatot, néha meg lefordíthatatlanok, s kemény próbára teszik a fordító felkészültségét.

Vajon mi rejlik mögöttük? Hogyan jöttek létre? Azonban a megannyi kérdésre nem mindig adható meg egyértelműen a válasz.

*

Szemesnek áll a világ... A szemről szóló magyar szólásoknak és közmondásoknak se szeri, se száma, s ezért csak némelyüknek szentelünk nagyobb figyelmet, közöttük is a szájtátva bámulóra mondva: *Három szemmel néz, de e szólás mellett a Szemesnek áll a világ, koldusnak az alamizsna* közmondás is némi magyarázatra szorul. Nem okoz semmilyen megfejteni valót a *Sok szeme, sok füle van a királynak* olyaténképpen magyarázata, hogy a hatalmasok mindenről tudnak, azaz kiterjedt besúgóhálózatuknak, kémeiknek köszönhetően általában mindenről idejekorán tudomást szereztek. A népi bölcsélet joggal tartja, hogy *A szem a lélek tükre*, valamint hogy *Több szem többet lát, a Nincs szeme arcátlanságot, szemtelen személyt takar.* A szemmel verés a népek élő hitvilágának részét képezi ma is, s ellenszerként különböző praktikák alkalmazása (amulettek, ráolvasás, fátoly, só, szarvak, lópatkó, geometriai ábrák [rombusz], illatos körülfüstölés, fényes tárgyak stb.) biz ajánlatos ezen szúrós szeműek, illetve az összenőtt szemöldökűek ellen, azaz a rontás, betegség elleni védekezésül.

A világ népeinek örökségében többé nem talány az *Egyik szemem sír, a másik nevet* megfejtése, ugyanis a nevető szem a napra vonatkozik, amit nemcsak a népmesék királynői, de a gyermekrajzok nevető napocskái is rendkívüli érzékletességgel ábrázolnak, míg a síró szem a holdat jelképezi.

* Könyvkézirat fejezetének részlete

Több fejtörést okozhat a *Három szemmel néz* megfejtése, nyomban felveti a kérdést, hogy a magyar, illetve a szomszéd népek hitvilágában találkozunk-e az indiai mitológia háromszemű istenéhez, Sivához hasonló lényel? Elöljáróban: az óind Siva jelentése „szerencsés, boldogságot hozó”, aki a hinduista mitológia egyik főistene. Az Indus-völgyi városokban (i. e. III–II. évezred) végzett ásátások során megtalált pecsételőkön látható egy állatoktól övezett, háromarcú szarvas istenség, akit Siva ősképeinek tekinthetünk az *állatok gazdája* funkcióban. Siva alakja azonban más istenek vonásait is magába olvasztotta, ezért lehet dühöngő és kegyes, s legfőbb lényként az univerzum teremtő- és pusztító erőit, valamint orgiasztikus tánca, a *tándava* testesíti meg a kozmikus energiát. Homloka közepén a harmadik szeme látható, haját holdsarló díszíti, de szeme igen veszedelmes, akár szerelemre is gyűjthet valaki(ke)t.

Hasonló analógiák mutathatók ki a magyar és a horvát hitvilág boszorkányával kapcsolatban. A zalai horvátok (Tótszerdahely) úgy tartják, hogy a boszorkánynak a *harmadik szeme* a két szem között, a homloka közepén van. A boszorkányok a szarvas Siva istenséghez hasonlóan karácsonyeste *szarvakkal* a fejükön láthatóak a templomban. Különböző mágikus cselekedeteikkel – mezítelenül szedik a harmatot – hathatnak a *mezők termékenységére* és a *bó állatszaporulatra, tejbőségre*, illetve elvehetik mások teheneinek tejét, azaz hasznát. A boszorkányok ronthatnak, de fiatalokat „köthetnek össze”, illetve évnegyedi, évkezdő ünnepeiken és *újhold vasárnapján* a hegyeken gyülekeznek, ahol orgiasztikus körtáncuk nyomai jól láthatók, ahol *Lóvá tesz*ik beavatottjaikat, általában az egyik kovácslegényt változtatja lóvá a boszorkány-gazdaasszony. A másik kovácslegény bosszút áll társán és megpatkolja gazdaasszonyát, s ezzel halálát okozza. A boszorkányok szerelmi bájitalt készítenek, szemükkel rontást hozhatnak, ám azt le is vehetik. A Sivával rokon vonásuként felhozható a boszorkányok *szexualitása*, ami a termékenységi kultusz részét képezte. Mágikus varázslatokkal kívánták előidézni a gazdag termést, a tehenek, juhok nagyobb tejhozamát.

A *Szemesnek áll a világ, koldusnak az alamizsna* szólás megértése magyarázatául elmondjuk, hogy az, akinek szeme van, az nem világtalan koldus, az lát, s a világot magáénak érezheti. Az eszkimók sámánukra mondják: *az, aki lát*, a magyar sámán egyik alakja a *látó*, ám a sámán extatikus képessége révén, a transz során lelke a világ bármely részébe képes elszállni, míg teste mozdulatlanul fekszik a földön, ily módon kerülhet kapcsolatba a túlvilágiakkal, de megtalálhatja a mindennapok során az elveszett jószágot is. A horvátoknál a látnoki, samanisztikus képességgel rendelkezőt *vidovnjak* szó jelentése: *az, aki lát*. A hazai, Dráva menti horvátok hitvilágának hasonló samanisztikus lénye a *vedovnjak*, aki faluja határának termését védi, s fehér bikává alakulva megküzd az ellenséges, terméslopó fekete bikával, majd elúzi faluja határából.

A vedovnjak halálakor szeme a kapuoszlopon lóg. A szem elrablása vagy az isten megvakítása ellenfele által, majd látásának későbbi visszanyerése úgy fogható fel, mint az isten újjászületésének módja. A hatti-hettita mítoszokban a vihar istenének szemét és szívét kivájja a démon-kígyó, de az visszaszerzi. E mítoszok rituális megfelelője azokban a szertartásokban nyilvánul meg, amelyekben az isten (Ozirisz, Buddha és mások) szobormásába szemet illesztenek.

A magyar népmesék *Vasorrú bábája*, az oroszok *babajagája*, a horvát és a magyar népmesék *ördög öreganyja* általában *becsukott szemű*, s a vele való találko-

zás során szemük csukva tartása miatt kerülhetik el a halált a mesehősök. A halál mitológiai szimbólumai a láthatatlansággal kapcsolódnak össze. A nganaszának hiedelme szerint az ember és az állat addig él, míg a szeme él. Haláluk után szemük a Mou-njami birtokába kerül; a halottaknak újat kell szerezniük, különben eltévednek a holtak birodalmába vezető úton. Visszatérve az *arcátlan, szemtelen*, a *nincs szeme* szólás magyarázatára, miszerint a halottak világának lényei láthatatlanok, következőképpen nincs arcuk, azaz arctalanok, „orcátlanok”. A mágikus erővel rendelkező szem segítségével az istenség vagy mitológiai személy a látás képességével rendelkezik, anélkül hogy mi, halandó emberek őt láthatnánk.

A szemet gyakran vizet (könnyeket) bugyogtató forrásként képzelik el, s a magyar szólás *Egyik szemem sír, a másik nevet* is az előbbieken elmondottakra utal. A szem és a forrás kapcsolata számos nyelvben fellelhető, a „szem”, illetve a „forrás” szavak rokonsága tükröződik a hettita, balti, szláv, sémi nyelvekben, ám a magyar *tengerszem* kifejezésben is.

Az isten szeme mindent lát, esetünkben az isteni szemet nappal ábrázolja, ez a világ szeme, amely az *Agninak* felel meg, egyben Buddhát is jelöli. A világ szeme a templomi kupolán lévő lyuk is, a nap ajtaja, amely nem más, mint az isteni tekintet, s átfogja az egész kozmoszt, de egyúttal a kozmoszból kivezető átjáró is.

A magyar szólás, *Bekeni valakinek a szemét* jelentése becsapja, elámítja, félrevezeti, míg a *Bekente a szemét valamivel* jelentése: megivott valamennyi csuke szeszes italt. Az első magyar szólással azonos a horvát és a szerb nyelvben a *Namazati nekom oči*. Esetünkben érhetően a nagyon távoli egyiptomi gyakorlat szolgálhatna magyarázatként, ahol az Odudzsat-zsem („bekent szem”) szent jelképnek számított, amely szinte minden egyes képzőművészeti alkotáson szerepel. Elképzelhető, hogy a rítus során a bekent szemű isteneknek italáldozat bemutatására is sor kerülhetett, amikor a becsukott szemű, azaz bekent szemű isteneknek mutattak be kultikus áldozatokat, akiknek a szemét meg kellett kenni, azaz ily módon tették ártalmatlanná azok kinyitott szemét.

A mágikus fluiditást a megtisztító szem fényforrásaként értelmezték. A latinban a *lux* „világosság”, másik jelentésében „szeme világa”, „felvilágosítást”, „megvilágosodást” jelent. Értelmszerűen a nyitott szem, illetve *Valakinek kinyitani a szemét* az adott személynek a dolgok érthetővé, láthatóvá válását teszi lehetővé, ami annyit jelent, hogy a dolgok, jelenségek megvilágosodnak előtte, nemcsak tapasztalati (fizikai) értelemben. Így lett igen korán a *fényforrások* jelképe a szem (vö. „szeme világa”, „mécsvilág”), s mint tapasztaltuk, a *vizeké* is. Az egyiptomi hagyományban a szemnek a naphoz hasonló, valamint vulkanikus tulajdonságai vannak, a fény, a tudás és a termékenység forrása. *Az egyik szeme sír, a másik meg nevet* így válik teljesen érthetővé. A nevető szem a nap szeme, s a *nevetés* (lakodalmi, farsangi stb.) a termékenység előidézését szolgálja.

Olyan, mint a falra hányt borsó. Valakinek hasztalanul tanácsolt dolgokra az mondjuk: *Olyan, mint a falra hányt borsó*. Vajon mi rejlik a szólás mögött, van-e vajon valóság tartalma?

O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* című könyvében – nem egy magyar közmondás, illetve szólás hátterét tárja fel – azonban hiába kutakodunk, választ mégsem kapunk.

A magyarokkal szomszédos vagy együtt élő szláv népek szokásaiban kereendő a válasz!

Kezdjük a bátyai rácok (horvátok) karácsonyi népszokásával. „Éjféle mise előtt a falra babot, borsót, búzát szoktak dobálni, és akkor azt szokták mondani, hogy termő év lesz” (Fehér Z. 1975:108). Valójában, ily módon már kézenfekvővé válik a szólásra adandó magyarázat. Megjegyzendő, hogy a szláv népek rituális-mágikus gyakorlatában a babnak, borsónak kitüntetett szerepe van.

Mivel esetünkben *Nem babra megy a játék*, amelynek eredeztetése vélhetően a szitára való tevéskor realizálódott, mégpedig a jóslás során, hanem, mint tapasztaltuk, a karácsonyi rítusban valóban a falra dobálták, azaz hányták. Nos, karácsony este a Pécs környéki bosnyákok, a baranyai sokácok tört babot („papula”) esznek, de bőjti ételként a Dráva menti horvátoknál főként fekete babból főzött levesként szolgált kultikus ételül. Karácsonykor babot esznek a nyugati szlávok, az ukránok és a fehéroroszkok, az ugyanis főételnek számít náluk. Rendre ők is babot hányanak a ház sarkaiba, fel-fel dobva azt a mestergerenda irányába; karácsonyi istentiszteletkor a kórusról a hívőkre babot szórnak, hogy jó termést, állatszaporulatot, emberi boldogságot és szerencsét érjenek el ezáltal. A karácsonyi asztal elmaradhatatlan tartozéka az asztalra helyezett magvak sokasága, közöttük bab is található. A karácsonyi ünnepnapokon az asztalra tett babot és egyéb szemes terményt az ünnep elmúltával egy körből – általában a karácsonyi szalmát behozó kötélből formázták vagy hordóabroncsot tettek a földre – etették fel a baromfival. Ezt tették a nyugati szlávok is, bőséges tojásszaporulat céljából. Tették, és teszik ezt napjainkban a magyar és a horvát gazdasszonyok, azt tartván, hogy bőséges lesz a szárnyasok szaporulata. Karácsonyi horvát köszöntőként lakócsai nagymamám a karácsonyi asztalon lévő magokat szórta a fejemre, s közben kocsonyát kellett ennem, pálinkát innom, ő meg e műveletek közepette a tyúkokat hívta, mintha a magokkal etetné őket. Kelet-Lengyelországban és Poljesk vidékén a karácsonyi asztalra ráteszik a babot, majd vendégségbe hívják az erdei vadakat, hogy egyenek a babból, ily módon egész éven át megvédhetik tőlük állatállományukat.

A halotti rítusban a bab a halottak eledele. Észak-Szlovákiában a ház sarkaiban hagyták, illetve a kemence mögé hajították, a meghalt lelkek számára. Azt tartották, hogy abban a házban, ahol a szokásról megfeledkeztek, a halottak sírva járkálnak, mivel éhesek maradtak. A lengyelek és a fehéroroszkok a halottjáró napokon babot vagy borsót főznek mézzel ízesített vízben.

Azonban a babfogyasztás sem a véletlen sorozatok műve!

A szláv népek, de a magyarok is, az elhunyt ősök alakjait madár alakban képzelik el, akik évközből visszatérnek a családhoz, teszik ezt főként karácsonykor. Leginkább a kemence közelében vagy a ház sarkaiban húzódnak meg, s ilyenkor kedvenc ételükkel, azaz magokkal illik őket megkínálni. A babot a madár alakban visszatért lelkek szívesen fogyasztják. Az ősök az utódoknak e jótétemény fejében bőséges gyermek- és állatszaporulatot, termést biztosítanak.

Nincs a homlokára írva. A töredezett rendszerű délszláv mitológiai háttér adhat egyedül választ a *Nincs a homlokára írva* magyar szólásmondás magyarázatára. A hazai Dráva menti horvátok a fenti frazémával teljesen azonosan használnak („Neje mu na čelo napisano), egyben a szerbiai folklór-anyag félreérthetetlenül utal arra, miszerint a Sorsasszonyok (sudnicek) „a megszületett gyermek homlokára kiírják annak sorsát”, illetve keresztet rajzolnak rá.

Mint tapasztalni fogjuk, a magyar folklór-anyagban, ha nagyban nem is bővelkedik a sorsasszonyról szóló képzetekben, de azért halvány utalás történik az újszülöttre *kiszabott sors* beteljesedésére, mint mondjuk az *így lett neki rendelve* szólásban foglaltakban. A horvát és a szerb néphagyomány ezt úgy fogalmazza meg, hogy úgy lett neki ítélve a sorsa.

Az újszülött sorsát meghatározó sorsasszonyok hiedelemalakokként ismertek. A görögöknél *moirák*, a rómaiaknál a *párkák*, a galloknál *matrónák*, a románoknál *ursaiek*, a romáknál *uringyék*, a németeknél *schicksalsfrauen* alakban sejlének fel. Európa-, Kaukázus-szerte, a szibériai népektől a finnekig, a balti népeknél is kimutathatóak. Ámde ezeket jóval megelőzően, már az időszámítás előtti óegyiptomi papiruszfeljegyzések is erről tanúskodnak, miszerint a herceg sorsát *Hator* istennő határozta meg. A Dráva menti horvátok három névvel illetik a sorsasszonyokat, nevezetesen *sudnice*, *sudbenice* és *sudnice*, a zalai horvátok *sođenicanak*, *sodbenicéknek* nevezik őket, akik rendszerint hárman vannak, s a gyermek születésekor illik őket szépen fogadni, „az asztalra tiszta terítőt kell tenni, arra egy egész kenyeret és bort, mert ha a *sudbenicek* jönnek, s mindez hiányzik, akkor rossz ítéletet hoznak.” A szlovén *sojenicákat*, illetve *rojenicákat* borral, pogácsával vagy kenyérral vendégelik meg. A volt alsószentmártoni sokácok (horvátok) három *sudiljáról* tesznek említést, míg a mohácsi sokácok szerint „Azt mondták, hogy fönt a házban, a kéménynél kell hallgatózni a gyermek születése pillanatában... Akkor a *sudenicák* elmondják, hogy a gyermek meddig éljen, milyen lesz a sorsa, szerencsés-e vagy szerencsétlen.” A horvátországi Bilo-gorában három fehérbe öltözött asszony a kéményen keresztül érkezik a házba, a cseheknél a *sudicék* égő gyertyával a kezükben a kéményen át érkeznek. A szerbeknél, cseheknél, germán népeknél hárman vannak, a szerbeknél egymást követő három éjszakán érkeznek a gyermekágyas házba, hogy a gyermek sorsa felett ítéelkezzenek.

A görög *moirák*, a római *párkák* egy rokkán a sors fonalát fonják, az emberi élet fonalát, s mindazonáltal nem véletlenül mondjuk valakire, ha elhalálozik, *megszakadt az életfonala*, illetve *elszakadt*.

Úgy van megírva a sorsa, hallható többek között. Nos, választ a zalai horvát anyagban lelünk, ahol a sorsasszonyok a házba érve az asztal alá bújnak, így hát senki sem láthatja őket, és ott hoznak ítéletet, hogy az újszülöttből nagy vagy kis ember lesz, azaz sokra viszi, vagy nem. Halálítéletet is hozhatnak, mégpedig a német *schicksalsfraunekhez* hasonlóan, akiknek halálítéletében leggyakrabban a „messeer, wasser, holz” általi, azaz a kés, vízbefúlás és a fa általi halál (akasztás) fogalmazódik meg. Egy könyvbe jegyzik fel a gyermek sorsát, tartják a zalai horvátok és a dusnoki rácok (horvátok). *Sorsdöntő* pedig a harmadik sorsasszony ítélete, aki másként ítéelhet abban a *sorsdöntő pillanatban* az újszülött sorsa felől, mint a másik kettő *sorstársa*, illetve azt jóváhagyja. Tehát így jutottunk el a *sors könyvéhez* is, ugyanis a szerbeknél a sorsasszonyok a „božji tefterbe”, azaz „isteni könyvbe” jegyzik fel az újszülött sorsát.

A szláv képzetek az iráni istenszerű lényhez, Farnhoz is kapcsolhatók, akitől a hatalom, gazdagság és a szerencse származik. A magyar kutatók a magyar néphit sorsasszonyáról megállapítják, hogy az elvéte előforduló elemek balkáni eredetűek. Mint tapasztaltuk, a magyar szólásmondások és a különböző frazémák is belőlük eredeztethetőek.